

УДК 94(477.82) : 281.

Лариса Лехан

**Українське духівництво –
світоч національно-культурного розвитку
(перша половина ХХ ст.)**

Узагальнено інформацію про участь українського духовенства у змаганнях за незалежність Української держави. Показана їхня роль у формуванні національного світогляду вірян, вихованні любові й поваги до інших. Актуалізовано приклади жертвності, патріотизму, милосердя, любові до ближнього, інтелігентності, освіченості і морального авторитету.

Ключові слова: українське духівництво, греко-католицький священник, православний священник, Українська автокефальна православна церква

Larysa Lekhan

Ukrainian clergy is a torch of national and cultural development (the first half of 20th century)

The information about Ukrainian clergy participating in the struggle for the independence of the Ukrainian state is summarized. Their role in shaping the national outlook of faithful, teaching them love and respect for others is shown. Examples of sacrifice, patriotism, charity, love of neighbor, culture, education and moral authority are actualized.

Keywords: Ukrainian clergy, Greek Catholic priest, Orthodox priest, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church

Наша держава переживає дуже непрості часи, які зокрема спричинені агресією Російської Федерації на Сході України. Ситуація ускладнюється ще й тією обставиною, що поряд із бойовими діями країна-агресор веде й інформативну війну, намагаючись негативно вплинути на формування національної свідомості українських громадян. Більшовицька політика перекручування історичних фактів, а особливо переслідування, арештів, ув'язнення, катування, заслання авторитетних, знакових, харизматичних вітчизняних особистостей у вітчизняній історії аж до їх фізичного знищення призвела до знеособлення подій і процесів. Відбулася підміна моральних цінностей комуністичною ідеологією, з'явилася величезна кількість міфів та історичних фальсифікацій, які створили сприятливе підґрунтя для маніпулювання свідомістю українського суспільства як в радянські часи, так і на сучасному етапі. Багато громадян нашої держави вже зрозуміли відверте і нахабне спотворення історичної правди,

усвідомили необхідність захищати і відстоювати незалежність своєї Батьківщини.

Надзвичайно складним періодом для нашої країни була перша половина ХХ ст. Слід нагадати, що це був час, коли Україна на початку століття не мала своєї державності і входила до складу двох імперій – Австро-Угорської та Російської, згодом виборювала незалежність у війні з Польщею та більшовицькою Росією, а пізніше була розділена між чотирма державами: Радянським Союзом, Польщею, Чехословаччиною та Угорщиною. За таких складних умов українські священники не припиняли діяльності у різних сферах суспільного життя, спрямовуючи свої зусилля на збереження і розвиток української мови, культури, економіки, освіти тощо. Вони без перебільшення стали світочами національно-культурного розвитку, показуючи приклад жертвності, патріотизму, милосердя, любові до ближнього.

Фахівці присвятили велику кількість праць історії релігій, функціонуванню церкви, діяльності окремих церковних та релігійних діячів. Зокрема А. Киридон, О. Буравський, О. Тригуб, В. Силантьєв, І. Преловська, О. Сурмач, І. Хома, О. Гайдукевич та інші. Проте, на нашу думку, на сучасному етапі доцільним було б зосередити увагу на комплексному дослідженні діяльності священнослужителів першої половини ХХ ст. Імена добре відомих сьогодні митрополитів були умисно забуті комуністичною ідеологією. Прийшовши до влади, більшовики почали викорінювати в свідомості людей одвічні моральні цінності. Під час антирелігійної кампанії разом із церквою зазнали гонінь релігійні діячі, які були носіями і поширювачами християнських чеснот. Ті, кому пощастило емігрувати за кордон, продовжували там свою культурно-освітню діяльність, спрямовану на підтримку української культури. Священники західноукраїнських земель зазнавали утисків спочатку від польської і угорської влади, а потім і від радянської, однак не полишали своєї невтомної праці. Неможливо переоцінити діяльність на благо України Андрея Шептицького, Климентія Шептицького, Івана Огієнка (митрополита Іларіона), Василя Липківського, Йосипа Сліпого.

Вважаємо, що несправедливо забуті імена людей, які ціною свого життя доклали чимало зусиль для розбудови держави, необхідно повернути національній пам'яті. Це дасть змогу подолати радянські міфи про

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

героїзм неіснуючих постатей, унеможливить маніпуляцію свідомістю нашого суспільства, позбавить його комплексу меншовартості, який штучно культивували протягом багатьох десятиліть, та стане взірцем істинних моральних цінностей для молодого покоління.

У часи Першої світової війни та Національно-демократичної революції святі отці не стояли осторонь захисту Батьківщини, подаючи власними вчинками приклад іншим. Святіший Патріарх Київський і всієї Руси-України Мстислав (С. Скрипник) у 1918 р. був добровольцем кінно-гайдамацького полку ім. Костя Гордієнка Окремої Запорізької дивізії Армії УНР. Згодом служив у 3-й Залізній дивізії Армії УНР [1]. І. Цегельський у м. Стрий очолював місцевий комітет по допомозі легіону Січових Стрільців, переважно комітет опікувався харчуванням добровольців [2]. М. Чехівський з лютого по квітень 1918 р. командував 4-м Українським (Синьожупанним) полком ім. гетьмана П. Дорошенка військ Центральної Ради [3]. У лавах УГА служив П. Голинський, який у травні 1919 р. добровольцем пішов на фронт як підхорунжий 2-ї батареї 8-ї Самбірської бригади, де й залишався до кінця війни [4]. Г. Хомишин активно закликав населення до вступу в Українську Галицьку Армію та направляв до неї священиків капеланами [5].

Для бійця війна – це велике морально-психологічне напруження, а часто й переоцінка власних поглядів, пошук нових шляхів формування світогляду. У разі потреби морально-духовної підтримки на допомогу приходили священики. Так, А. Бандера служив капеланом 9-го полку Третьої Бережанської бригади УГА 2-го корпусу (у 1919–1920 роках) [6]. О. Ковч був капеланом УГА і польовим духівником Бережанського Коша [7], а С. Сабол у 1938–39 рр. – капелан Карпатської Січі в Хусті [8].

У роки національно-визвольних змагань священики брали активну участь в роботі державних органів УНР та ЗУНР. Митрополит УАПЦ Полікарп Сікорський у 1919–1921 рр. обіймав посаду віце-директора департаменту загальних справ в уряді УНР, а також працював в Міністерстві віросповідань уряду УНР [9]. Духовенство греко-католицької церкви теж брало активну участь у державно-політичному житті, зокрема А. Бандера був делегатом Української Національної Ради ЗУНР у Станіславі від Калуського повіту [6], Й. Конциловський як сеймовий віриліст був обраний до складу Української Національної Ради ЗУНР [10], В. Лиско брав участь у проголошенні ЗУНР у м. Городок, через це був за-

проторений польською владою до концентраційного табору в Домб'є, де пробув 7 місяців [11]. Блаженний Григорій Хомишин, будучи єпископом Станіславської єпархії, після перенесення Української Національної Ради ЗУНР зі Львова до Станіслава надав для неї приміщення [5]. А. Волошин виступив одним із засновників Руської Народної Ради, згодом очолив Центральну Руську Народну Раду, був прем'єр-міністром автономного уряду Карпатської України у 1938 р., а в березні 1939 р. обраний її президентом [12].

Релігійні діячі брали активну участь і в політичному житті українського суспільства. Так, А. Волошин заснував і очолював Народно-християнську партію [12], А. Бандера був членом Української національно-демократичної партії [6].

Після приходу до влади більшовики розгорнули активну і широко-масштабну антирелігійну кампанію. Радянська влада схвально ставилася до обновленського руху, вбачаючи в ньому свою ідеологічну підтримку. Однак не всі священники стали на підтримку нового політичного ладу та його ідеологічного підґрунтя, зокрема єпископ Афанасій (Яків Мовчанівський) активно боровся проти обновленців, в зв'язку з чим у 1924 р. був арештований, згодом його ще двічі арештовували – у 1933 р. та 1937 р. за так звану контрреволюційну агітацію проти керівників партії та уряду [13]. Не підтримав обновленського руху та рішуче виступив проти нього єпископ Амвросій (О. Полянський) [14]. Митрополит Олександр (Олександр Немоловський) не визнав Радянського уряду і служив панахиди за жертвами революції. У ході кампанії по ліквідації УГКЦ радянською владою проводилася політика примусового переходу до Російської православної церкви. Відмовилися від переходу на російське православ'я отці Й. Осташевський [15], К. І. Феделеш [16], Іриней Артемій Ігнатович Цегельський [17].

Водночас служителі церкви проводили культурно-освітню роботу. А. Волошин був ініціатором заснування і провідним діячем «Учительської громади» Підкарпатської Русі [18]. Мати-ігуменя Йосифа (О. Вітер) організувала у селах Золочівщини бібліотеку, дитячі садки і сиротинці, медичні (мала фахову освіту) та господарські курси, хори, драматичні гуртки [19]. Й. Коциловський брав участь у діяльності львівських товариств, які декларували ідею національної самостійності – «Академічне братство», «Академічна громада», товариство «Ватра»,

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

організація «Сокіл», яку невдовзі очолив [10]. В. Лиско був членом Комітету будови пам'ятника Маркіянові Шашкевичу на Підлисецькій горі, головою Товариства ім. Шашкевича, організував в Олеську духовий оркестр [11]. На ініціативу М. Осадца у м. Броди створено духовий оркестр та хор «Боян» (1925), що пожвавило культурно-освітнє життя міста. Їх концерти збирали величезну кількість людей. У різних святах та виступах брали активну участь і члени його родини: старша дочка Стефа грала на фортепіано, молодша дочка Марта співала в хорі, а син Маркіян був диригентом і грав на кількох музичних інструментах [20]. Ф. Рабій був співзасновником і членом перших українських товариств у Самборі – «Українська бесіда», «Українська захоронка» [21]. Блаженний Григорій Хомишин заснував духовну семінарію (1907), видавав кварталник для священників «Добрий Пастир» (1931–1939). На ініціативу Хомишина у парафіях було створено мережу читалень «Скала». Статут «Скали» свідчив, що об'єднання мало допомагати у поширенні й поглибленні освіти й культури серед українського народу та покращувати його релігійно-моральне життя [5]. У 1934 р. отець Микола Цегельський збудував нову муровану церкву, створивши перед цим сільську цегельню, де селяни самі випалювали цеглу. За 2 роки було ще побудовано громадський дім і приміщення для читальні «Просвіти». Він заснував на своїй парохії філію товариства «Сільський господар», Касу взаємодопомоги та молодіжного товариства «Луг» [22]. Отець Теодор Цегельський у 1904 р. заснував у Струсові ощадно-кредитовий кооператив «Власна поміч», а згодом в цілому Тернопільському повіті заснував 22 кооперативи. До результатів його суспільно-громадської діяльності також можна віднести збудований у Струсові «Народний Дім», засновану Касу Задаткову [23].

Священики брали активну участь у діяльності громадської організації «Просвіта». Микола Цегельський ще студентом брав участь в установчих зборах українського товариства «Просвіта» 8 грудня 1868 р., а в 1892 р. став ініціатором створення філії цього Товариства у Кам'янці-Струмиловій [22]. Членами «Просвіти» були і Т. Цегельський [23], А. Волошин [18], В. Лиско [11], Ф. Рабій [21], О. Вітер (ігуменя Йосифа) [19].

Будучи палкими захисниками української мови, отці докладали чимало зусиль для її збереження і поширення. Особисто, отець В. Лиско, приходячи на парохію, де не було української школи, засновував при-

ватні українські школи під егідою «Педагогічного Товариства» [11]. А. Волошин у вступі до своєї праці «Практична грамати́ка малоруської (рутенської мови)» обґрунтував окремішність української мови [18]. Отець В. Липківський 22 травня 1919 р. у супроводі хору під керуванням М. Леонтовича відслужив у Військовому Микільському соборі першу літургію з читанням Євангелій, псалмів і кантів українською мовою [24]. Патріарх Мстислав (С. Скрипник) був головою товариства «Українська школа» у Рівному [1].

Попри те церковні діячі не обмежували свою діяльність організаційною роботою, багато з них працювали в науковій царині. Зокрема, А. Волошин був головою Етнографічного товариства Підкарпатської Русі [12]. І. Й. Скрутень – професор з філософії, член-засновник Богословського наукового товариства і редактор журналів «Поступ», «Записок Чину св. Васи́лія Великого», «Богословія», співредактор газети «Нива» [25]. Членами Наукового товариства ім. Шевченка були А. Бандера [6], І. Й. Скрутень [25], монахія Йосифа (О. Вітер) [19].

Священики своїми вчинками показували приклад невичерпного почуття жертвовності і людяності. В. Лиско у м. Городок заснував у 1917 р. «Захист для сиріт» [11]. А. Волошин у шлюбі не мав дітей. Разом із дружиною він опікувався приватним сиротинцем, виховуючи 22-є сиріт, забезпечуючи їх харчуванням, одягом. Подружжя організувало дітям навчання, розвиток творчих здібностей, зокрема існували домашній оркестр, танцювальна група, хор [12]. О. Стойка активно займався харитативною діяльністю. Ставши єпископом, він започаткував «пасхальну акцію», щоб у кожній бідній людини була пасха, відкрив інтернати священичих сиріт «Конвикт» і «Аломнеум» та інтернат для жіночої вчительської семінарії в Ужгороді [26]. Блаженний Григорій Хомишин теж надавав харитативну допомогу, зокрема у Товаристві Івана Милостивого, кооперативі «Священича Поміч», «Дієцезіальний фонд» [5]. До архімандрита Васи́лія (Самарія), духівника Мукачівського православного жіночого монастиря, якого знали тисячі людей (парафіяни Свято-Микільського храму, паломники Чернечої гори), зверталися як до наставника за настановами і втіхою [27].

Під час Другої світової війни діячі церкви під загрозою смерті рятували життя інших людей, особливо дітей. Греко-католицькі священики

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

врятували життя кількох сотень єврейських дітей. Двічі викликали у гестапо єпископа Перемишльської єпархії Й. Коциловського через відомі випадки переховування євреїв [10]. Мати-ігуменя Йосифа (Олена Вітер) у роки війни надавала притулок єврейським дітям у монастирі [28]. 11 лютого 1976-го уряд Ізраїлю присвоїв Олені Вітер (першій серед українців) звання «Праведник народів світу». О. Ковч, щоб врятувати єврейських дітей від смерті, здійснював обряд хрещення. Після його арешту гестапо у грудні 1942 р. О. Ковч відмовився підписати обіцянку припинити хрестити євреїв. А в серпні 1943 р. його перевезли у концтабір Майданек, де він продовжив священницьку діяльність, намагаючись морально і духовно допомагати ближнім [29]. У 1999 р. Єврейська Рада України присвоїла о. О. Ковчу звання «Праведник України». Отець Семен Гаюк, який у роки війни мешкав у Заславі, організував Комітет допомоги полоненим.

Велику культурно-освітню роботу здійснювали й українські священники, які з погляду на життєві, а частіше політичні обставини мусили емігрувати з Батьківщини не тільки в країни Західної Європи, а й на американський континент. Зіновій Бичинський (в еміграції з 1904 р., США) після навчання у пресвітерській семінарії в Алегені та Манітобській колегії у Вінніпезі (Канада) став пастором. У 1912–1915 рр. редагував місячник «Союз», згодом «Ранок» – орган української пресвітеріанської церкви в Канаді, автор теологічних праць, оповідань із життя українських першопоселенців на канадській землі, п'єси «В Старім і Новім краю», повісті «Емігранти», роману «Ключі журавлів», редактор першого українського календаря «Поселенець» [30]. Ніль (Саварин) у 1932 р. емігрував до Канади, там у м. Едмонтон заснував єпархіальну бібліотеку і музей, написав праці, присвячені історії українського поселення в Канаді, редагував «Пам'ятну книгу у 50-ту річницю поселення українців у Канаді» (1941 р.) [31]. Отець Амвросій (Сенишин) емігрував до Чикаго (США) у 1933 р. У 1946 р. очолював Український Католицький Допомоговий Комітет при Американській Єпископській Службі для допомоги повоєнним біженцям в Європі та еміграції до США (близько 42 000 українців), меценат українського церковного мистецтва та музики [32]. Отець В. Кушнір емігрував до Канади у 1934 р., був членом-засновником Комітету українців Канади (КУК), двічі обирався його президентом.

Опікувався долею українців-емігрантів. Він вручав петицію від КУК Генеральному секретарю ООН Трюгве Лі із закликом ООН створити організацію, яка б зайнялася налагодженням фінансування, транспортування й поселення 800 тисяч переміщених осіб української національності, зокрема про надання допомоги у поселенні 300 тисяч таких осіб у Канаді, США, Аргентині [33]. Отець Бенеш Ярослав-Володимир (в еміграції з 1948 р., Канада, м. Торонто) був капеланом Союзу української молоді, співпрацював у «Рідній школі» на курсах українознавства [34].

Взірцем невичерпної любові до Батьківщини є вчинок Владика Андрія (Сапеляка), на сьогодні найстарішого єпископа УГКЦ, який народився у 1919 р. у Польщі, потім жив в Італії, Франції, Аргентині. У 1997 р. Владика Андрій повернувся в Україну і в 2013 р. 93-річний єпископ Української греко-католицької церкви отримав у Львові паспорт громадянина України [35].

Українське суспільство й досі переживає спричинений тоталітарним режимом посттравматичний синдром. Відбулася деформація моральних і духовних цінностей, наслідком чого стали поширені такі негативні явища, як високий рівень корупції, ігнорування правових норм, зрада національних і державних інтересів. До необхідності розв'язання цих проблем додається і війна на Сході нашої держави з Російською Федерацією. Вагомою складовою збройного конфлікту є війна інформаційна. Значною мірою здобуття Перемоги і гарантія суверенітету в майбутньому залежить від наявності культурної армії в країні. Формувати її допоможе приклад українських священників, які в тяжкий для України час не стали зрадниками, а їх моральні та духовні переконання мусять стати для нашого суспільства взірцем жертвовності, патріотизму, милосердя, любові до ближнього, інтелігентності, освіченості тощо.

1. Мстислав (патріарх Київський) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Мстислав_\(Скрипник\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Мстислав_(Скрипник)).
2. Цегельський Ігнатій Михайлович [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/.../Цегельський_Ігнатій_Михайлович.
3. Примаченко Я. В Обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні [Електронний ресурс] / Я. Примаченко, Л. Якубова. — Режим доступу: [https://books.google.com.ua/books?id=varn\[...\]=false](https://books.google.com.ua/books?id=varn[...]=false).

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

4. Голинський Петро [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Голинський Петро](https://uk.wikipedia.org/wiki/Голинський_Петро).
5. Блаженний Григорій Хомишин [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Григорій_\(Хомишин\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Григорій_(Хомишин)).
6. Бандера Андрій Михайлович [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Бандера Андрій Михайлович](https://uk.wikipedia.org/wiki/Бандера_Андрій_Михайлович).
7. Блаженний Омелян Ковч – життєпис // Самбірсько-Дрогобицька єпархія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sde.org.ua/home/archive/item/2068-blajennyj-omelyan-kovch-jyttjerys.html>.
8. Мороз В. Севастіян Сабол – Зореслав: чернець, поет, дослідник [Електронний ресурс] / В. Мороз // Релігійно-інформаційна служба новин. — Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/62978.
9. Митрополит Полікарп Сікорський [Електронний ресурс] // Львівське крайове ставропігійне братство святого апостола Андрія Первозванного. — Режим доступу: http://stavropigia.lviv.ua/index.php?id=15&tx_ttnews%5Btt_news%5D=462&cHash=fc1ef639b5d90885ca204acba3e80109.
10. Коциловський Йосафат [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Йосафат \(Коциловський\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Йосафат_(Коциловський)).
11. Лиско Володимир [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Лиско Володимир](https://uk.wikipedia.org/wiki/Лиско_Володимир).
12. Августин Волошин (1874 – 1945) [Електронний ресурс] // Український інститут національної пам'яті. — Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/publication/avgustin-voloshin>.
13. Шевченко Сергій. Архіпелаг особливого призначення [Електронний ресурс] // Україна Incognata. — Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/archipelag-osoblivogo-priznachennya.html>.
14. Єпископ Амвросій [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Амвросій \(Полянський\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Амвросій_(Полянський)).
15. До 25-річчя відновлення УГКЦ у Винниках: Історія парафії Воскресіння ГНІХ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://plus.lviv.ua/istoriya-vynnykuvskoyi-greko-katolickoi-gromady/publ>.
16. Феделеш Кирило Іванович [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Феделеш Кирило Іванович](https://uk.wikipedia.org/wiki/Феделеш_Кирило_Іванович).
17. Цегельський Іриней Артемій Ігнатович [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Цегельський Артемій](https://uk.wikipedia.org/wiki/Цегельський_Артемій).
18. Життєпис Августина Волошина [Електронний ресурс] // ЗаКарпатія. — Режим доступу: <http://www.zakarpattia.com/?p=413>.
19. Вітер Олена [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Олена Вітер \(Йосифа\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Олена_Вітер_(Йосифа)).

20. Осадца Михайло [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Осадца Михайло](https://uk.wikipedia.org/wiki/Осадца_Михайло).
21. Рабій Франц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Рабій Франц](https://uk.wikipedia.org/wiki/Рабій_Франц).
22. Цегельський Микола [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Микола \(Цегельський\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Микола_(Цегельський)).
23. Цегельський Теодор [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Цегельський Теодор](https://uk.wikipedia.org/wiki/Цегельський_Теодор).
24. Липківський Василь [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Василь \(Липківський\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Василь_(Липківський)).
25. Скрутень Йосафат [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Скрутень Іван Йосафат](https://uk.wikipedia.org/wiki/Скрутень_Іван_Йосафат).
26. Стойка Олександр [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Стойка Олександр](https://uk.wikipedia.org/wiki/Стойка_Олександр).
27. Архимандрит Василій [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Архимандрит Василій](https://uk.wikipedia.org/wiki/Архимандрит_Василій).
28. В'ятрович В. Добро в найстрашніший час. Історія Олени Вітер [Електронний ресурс] / В. В'ятрович // Історична правда. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2016/05/4/149072/>.
29. Білас В. Омелян Квоч – священник концтабору Майданек [Електронний ресурс] / В. Білас // Історична правда. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/ukr/columns/2010/12/21/10204/>.
30. Бичинський Зіновій [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Бичинський Зіновій](https://uk.wikipedia.org/wiki/Бичинський_Зіновій).
31. Саварин Ніль [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Ніль \(Саварин\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Ніль_(Саварин)).
32. Сенишин Амвросій [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Амвросій \(Сенишин\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Амвросій_(Сенишин)).
33. Кушнір Василь [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Кушнір Василь Михайлович](https://uk.wikipedia.org/wiki/Кушнір_Василь_Михайлович).
34. Бенеш Ярослав-Володимир [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Бенеш Ярослав-Володимир Миколайович](https://uk.wikipedia.org/wiki/Бенеш_Ярослав-Володимир_Миколайович).
35. Сапеляк Андрій [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Андрій \(Сапеляк\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Андрій_(Сапеляк)).